

Οικουμενικότητα, Μεθοδολογικά Θέματα και Βιβλιογραφία

Η οικουμενικότητα του πλανήτη μας

Όνειρο. Ένα πολιτισμικό και εκπαιδευτικό οδοιπορικό, ένα σεργιάνι στον κόσμο, αλλιώς, το πέταγμα του περιστεριού, το άνοιγμα της γνώσης, της εμπειρίας και της έρευνας για τους εκπαιδευτικούς και τους πολίτες της κοινωνίας μας. Ταξίδι: 100 χώρες και 47 συνεντεύξεις με ανθρώπους από διάφορες φυλές και ηπείρους. Εκπαιδευτικοί, ακαδημαϊκοί, πολίτες από διάφορες χώρες του κόσμου μοιράζονται μαζί μας τα χρώματα, τα έθιμα, τις τελετές, τη μόρφωση, την παιδεία, τη χαρά, τον πόνο και την προσδοκία τους. Μας ταξιδεύουν στον πολιτισμό τους με το αίμα που κυλάει στις φλέβες τους και την καρδιά τους και μας στέλνουν το μήνυμα: «*Αδέρφια Ειρήνη!*» Ο Noam Chomsky, στο Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ του Πόρτο Αλέγρε το 2002, θέτει επιτακτικά την ανάγκη για ειρήνη τονίζοντας: «*Η θα υπάρξει ένας κόσμος ειρηνικός ή δεν θα υπάρξει καθόλου*»

Στους σύγχρονους καιρούς του «παγκόσμιου χωριού», του διαδικτύου, των ψηφιακών δεδομένων, των συλλογικών και μεμονωμένων ενεργειών οι οποίες μας επηρεάζουν άμεσα (όπως την τωρινή διεθνή συγκυρία), αφουγκραζόμαστε την εμπειρία των συνανθρώπων μας, τη χαρά της ζωής και το μήνυμα της ειρήνης. Πολιτισμικές και εκπαιδευτικές πρακτικές υιοθετούνται και ταξιδεύουν από τη μια χώρα στην άλλη. Ένα τέτοιο ταξίδι δεν τελειώνει ποτέ. Ωστόσο είχα την χαρά και δώρο στη ζωή να επισκεφτώ μέχρι σήμερα περισσότερες από 100 χώρες, να μυρίσω γη και ουρανό από τη Γη του Πυρός, το νοτιότερο άκρο του κόσμου στην πόλη Πούντα Αρένας της Χιλής, μέχρι τον μεταμεσονύκτιο ήλιο της Νορβηγίας, το Τολέδο του παππού μας Ελ Γκρέκο, το «άδειο τετράγωνο» στο Ομάν και τη Σαουδική Αραβία, το νοτιότερο άκρο της Ινδίας στο ακρωτήριο Κανιακουμαρί, τις πυραμίδες του Χέοπα στην Αίγυπτο ή τη φυλή Μαορί στη Νέα Ζηλανδία.

Στον άνθρωπο δεν αρκεί μόνο η γη και ο ουρανός, έχει ανάγκη το συνάνθρωπο. Το δεύτερο δώρο λοιπόν ήταν τούτο, οι αξιόλογοι φίλοι και συνάδελφοι που συνάντησα. Άνοιξαν απλόχερα τις κυψέλες τους και άφησαν ελεύθερους όλους τους χυμούς που είχαν μαζέψει, πικρούς και γλυκούς, να φτάσουν κοντά μας. Αυτοί οι «αγωγιότητες» με θέληση απλώνουν τα «παιχνίδια» τους μπροστά μας: ένα αστείο, μια θύμηση, μια καταγίδα, ένα διάλειμμα στο σχολείο, ένα παιδικό χαμόγελο, ένα δάκρυ.

Έτσι πλαταίνουμε την καρδιά και βαθαίνουμε την ψυχή για να χωρέσουν τις αντανάκλασεις του ισλαμισμού στην εκπαίδευση των αραβικών χωρών. Αφουγκραζόμαστε με σεβασμό τις διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις, που επηρεάζουν τη ζωή των εκατομμυρίων μαθητών στον κόσμο του ισλαμισμού, του βουδισμού, του κομφουκιανισμού, του χριστιανισμού. Σπάνια έχουμε την ευκαιρία να ακούσουμε τα λόγια των συναδέλφων μας από την Κίνα ή την Αίγυπτο. Με τις επισκέψεις μας στα σχολεία του κόσμου και τις συνεντεύξεις με πανεπιστημιακούς και εκπαιδευτικούς, φτάνει στην Ελλάδα το «χρώμα της δικής τους φωνής». Ταυτόχρονα, εμβαθύνουμε στον δικό μας πολιτισμό και εκπαίδευση, στη δική μας καρδιά, γνώση και εμπειρία. Συμφωνούμε ή διαφωνούμε με μια διπλή ακρόαση, τη δική τους και τη δική μας, αφουγκραζόμενοι τον ίδιο μας τον εαυτό. «*Αντιμιλάω στον εαυτό μου. Είμαι πλατός. Περιέχω πλήθη*» (Walt Whitman).

Αυτή είναι και η δύναμη της εκπαίδευσης και του πολιτισμού. Ένα παιχνίδι, μια ερμηνεία των ψυχολογικών και κοινωνικών φαινομένων η οποία προϋποθέτει την κριτική θεώρηση των εσωτερικών και των εξωτερικών μας αντικατοπτρισμών. «*Η εκπαίδευση δεν μπορεί να επιδιορθώσει τη στέγη που στάζει, δεν μπορεί να εξαλείψει ένα διαζύγιο ή την απώλεια ενός γονέα, ή να απαλείψει μια ασθένεια και μια άσχημη*

κατάσταση υγείας» (Nixon, Martin, McKeown & Ranson, 1996: 118). Η εκπαίδευση δεν μπορεί να αλλάξει την κοινωνία αυτομάτως. Μπορεί όμως να αλλάξει τον τρόπο σκέψης, μπορεί να αλλάξει τη συνείδηση και να διαμορφώσει εκείνες τις στάσεις που θα αναπτύξουν συνθήκες προόδου, τόσο για τα άτομα, όσο και για τις κοινωνίες.

Περπατάτε στον κεντρικό δρόμο της Νέας Υόρκης, σας αρέσει. Αισθάνεστε όμορφα, ο αέρας είναι καθαρός, ακούγονται μουσικές από πλανόδιους μουσικούς, είναι όμορφα και ειρηνικά. Γύρω σας, δίπλα σας, προχωρούν άνθρωποι λευκοί, μαύροι, Μωαμεθανοί, Ινδιάνοι, Ινδοί, Αφρικανοί. Τι τους κάνει διαφορετικούς άραγε; Δεν είναι εντυπωσιακό; Μέσα στα σύνορα μιας χώρας σφυρηλατούνται Έλληνες, Περουβιανοί, Κινέζοι... άνθρωποι διαφορετικοί στο ντύσιμο, στην εκπαίδευση. Είναι η γεωγραφία, ο πολιτισμός, η ιστορία, η παιδεία που τους κάνουν τόσο διαφορετικούς αλλά ταυτόχρονα και τόσο ίδιους; Πλησιάζοντάς τους προσπαθούμε να κατανοήσουμε τον άνθρωπο, πώς μαθαίνει, πώς μαθαίνουμε και εμείς. Τι επιλέγουν να μας αφηγηθούν από την ιστορία τους; Τι πιστεύουν για τη χώρα τους και την πολιτισμική τους ταυτότητα; Ποια είναι η δύναμη της φύσης, η δύναμη της ιστορίας, η δύναμη της φτώχειας, η δύναμη της γλώσσας, η δύναμη του πολέμου, η δύναμη του φύλου, η δύναμη του χρόνου, η δύναμη των πολλαπλών πολιτισμών, η δύναμη της ειρήνης, η δύναμη της ιδεολογίας, η δύναμη των αστικών κέντρων, η δύναμη της περιφέρειας, η δύναμη της θρησκείας, η δύναμη της ενέργειας, η δύναμη της εκπαίδευσης, η δύναμη του πολιτισμού; Νομιμοποιούνται ιεραρχικές αξιολογικές κρίσεις; Ένας Παρθενώνας υπερτερεί μιας αφρικάνικης καλύβας; Ο άνθρωπος νομιμοποιείται να εκμεταλλεύεται τον άνθρωπο; Ερωτήματα για όλους μας.

Οπτική του εγχειρήματος

Σήμερα, την εποχή της ψηφιακής πληροφορίας και της εικόνας, υπάρχει έντονη η ανάγκη να κρίνουμε, όσο ποτέ άλλοτε και όσο καλύτερα γίνεται, τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται τα πλάνα, τα «καρέ της πληροφορίας». Ο «φακός» παρουσιάζει μια ορισμένη διάσταση και άποψη. Ο μαθητής, ο Έλληνας εκπαιδευτικός και πολίτης χρειάζεται μπορεί να γνωρίζει ή να προσπαθήσει να αντιληφθεί τι κρύβεται πίσω και πέρα από τα κατασκευασμένα πλάνα. Το οδοιπορικό που ξετυλίγεται μπροστά σας σαν το μίτο της Αριάδνης έχει αυτή τη διάσταση. Δίνει την ευκαιρία στους συνομιλητές μας να μας μιλήσουν για τη (δια)μόρφωση των ανθρώπων στη χώρα τους, να μας δώσουν τα «δικά τους καρέ», να ακούσουμε τις δικές τους αυθεντικές και γνήσιες φωνές, τις οποίες σκεφτόμαστε όλοι μας.

Ο άνθρωπος που γνωρίζει άλλους λαούς και έθιμα, άλλες εκπαιδευτικές προσεγγίσεις, ανοίγει το μυαλό και την καρδιά του. Παθαίνει και ίσως μαθαίνει. Γι' αυτό άλλωστε ο λαός μας λέει για τους ξενιτεμένους: *«Αυτοί είναι δυο φορές Έλληνες»*. Οι Έλληνες παύουμε να αντιγράφουμε και να μεταφράζουμε ό,τι φτάνει στα χέρια μας. Αναζητούμε τη δική μας εμπειρία, τη δική μας κριτική άποψη. *Μπορούμε να δρούμε και όχι να αντι-δρούμε στις διεθνείς εξελίξεις*. Σε αυτούς τους τόνους κινείται και το δικό μας εκπαιδευτικό και πολιτισμικό ταξίδι.

Αν θέλετε να μιλήσουμε με μια άλλη γλώσσα, «επιστημονική», στόχος αυτής της ταξιδιωτικής έρευνας ήταν να μελετήσει, ως ενδεικτικά παραδείγματα, τον τρόπο με τον οποίο ο πολιτισμός, η ιστορία, η ιδεολογία, η τοπική κοινωνία, η οικονομία, η γεωγραφία, οι εθνότητες, τα ήθη και τα έθιμα, οι θρησκείες, οι παραδόσεις, οι εκπαιδευτικές προσεγγίσεις διαφόρων χωρών απ' όλο τον κόσμο (δια)μορφώνουν και εκπαιδεύουν τους μαθητές-πολίτες τους. Επιμέρους σκοποί της μελέτης μας είναι:

- ✚ Να παρουσιάσει την ιστορία και τον πολιτισμό κάποιων χωρών από τις ηπιείρους του κόσμου. Κεντρική θέση στην έρευνα παίρνουν οι μαρτυρίες, οι

- απόψεις και οι εμπειρίες των εκπαιδευτικών-πολιτών των χωρών που μας έδωσαν τις συνεντεύξεις.
- ✚ Να προβάλει φωτογραφίες και βίντεο από αυτά τα μέρη του πλανήτη παρμένα στους δρόμους.
  - ✚ Να καταδείξει την αλληλεπίδραση του πολιτισμού, της ιστορίας, της ιδεολογίας, της τοπικής κοινωνίας, της οικονομίας, της γεωγραφίας, της εθνότητας, των ηθών και των εθίμων, της θρησκείας και της κοινωνικής παράδοσης με την εκπαίδευση.
  - ✚ Να μελετήσει, ιδιαίτερα, τα πολλαπλά πολιτισμικά και ιστορικά στοιχεία που αναδεικνύουν σε κάθε χώρα την αγωγή των πολιτών της και σε τελική ανάλυση τον τρόπο με τον οποίο εκπαιδεύονται και (δια)μορφώνονται οι άνθρωποι. Στην έρευνα μας δίνονται δεκάδες τέτοια παραδείγματα όπως:
    - οι ιστορικές μεταβολές κάθε χώρας όπως οι συμμετέχοντες επιλέγουν να τις αναφέρουν·
    - η θρησκεία (κομφουκιανισμός, βουδισμός, ισλαμισμός, χριστιανισμός)·
    - η σύγχρονη διακρατική θέση κάθε χώρας (προηγμένη χώρα, αναπτυσσόμενη, μετααποικιακή κτλ.)·
    - οι κοινωνικές και ιδεολογικές συνθήκες (π.χ. από τις συνεντεύξεις προκύπτει ότι στη Λατινική Αμερική υπάρχει έντονη η αντίληψη για τον *κοινωνικό-επαναστατικό* χαρακτήρα της εκπαίδευσης, στην Ινδία και Νότια Ασία για τον *ηθικό-θρησκευτικό*, στην Αφρική για τον *ηθικό-παραδοσιακό* και στην Ευρώπη για τον *ορθολογικό-παραγωγικό*).
  - ✚ Να παρουσιάσει τις εκπαιδευτικές προσεγγίσεις αυτών των χωρών μέσα από την εμπειρία των εν ενεργεία συναδέλφων στα σχολεία και τα πανεπιστήμια του κόσμου, τις επισκέψεις στα σχολεία των συγκεκριμένων χωρών σε συνδυασμό με ένα βιβλιογραφικό αναστοχασμό.
  - ✚ Να παρουσιάσει τις εκπαιδευτικές διαφορές αλλά και τα σύγχρονα μηνύματα του πολιτισμού αυτών των χωρών και ευρύτερα των ηπείρων.
  - ✚ Να ανοίξει νέα δίκτυα επικοινωνίας και ζωής στον πλανήτη.

Αυτή η Σειρά προσπαθεί να αναδείξει μια σειρά από εκπαιδευτικά θέματα. Είναι μια εκπαιδευτική και μαθησιακή καταιγίδα! Φέρνει στο προσκήνιο με ευρύτητα, τα σύγχρονα ζητήματα της παγκόσμιας, αλλά και έμμεσα της ελληνικής πραγματικότητας, εναύσματα και ερεθίσματα κριτικής στάσης για τον αναγνώστη. Αυτό για παράδειγμα προσπαθεί να αναδείξει και η εκπαιδευτική σειρά World Yearbook of Education (Παγκόσμιο Ετήσιο Βιβλίο για την Εκπαίδευση) από το 1980 έως σήμερα: *1980 Εκπαίδευση των Εκπαιδευτικών, 1981 Εκπαίδευση των Μειονοτήτων, 1982-83 Ηλεκτρονικοί Υπολογιστές και Εκπαίδευση, 1984 Γυναίκες και Εκπαίδευση, 1985 Έρευνα, Πολιτική και Πρακτική, 1986 Διοίκηση Σχολείων, 1987 Επαγγελματική Εκπαίδευση, 1988 Εκπαίδευση και Νέες Τεχνολογίες, 1989 Αγωγή Υγείας, 1990 Αξιολόγηση και Εκτίμηση, 1991 Διεθνές Σχολείο και Εκπαίδευση, 1992 Αστική Εκπαίδευση, 1993 Ειδική Αγωγή, 1994 Το Κενό στην Εκπαίδευση Φύλου στην Ανωτάτη Εκπαίδευση, 1995 Νεολαία, Εκπαίδευση και Εργασία, 1996 Αξιολόγηση των Ανώτερων Εκπαιδευτικών Συστημάτων, 1997 Διαπολιτισμική Εκπαίδευση, 1998 Μελλοντική Εκπαίδευση, 1999 Ενισχύοντας την Ένταξη, 2001 Αξίες, Κουλτούρα και Εκπαίδευση, 2002 Εκπαίδευση των Εκπαιδευτικών, Διλήμματα και Προοπτικές, 2003 Γλώσσα, 2004 Ψηφιακή Τεχνολογία, Κοινότητες και Εκπαίδευση, 2005 Παγκοσμιοποίηση και Εθνικισμός στην Εκπαίδευση, 2006 Εκπαιδευτική Έρευνα και*

Πολιτική, 2007 Εκπαιδύοντας το Παγκόσμιο Εργατικό Δυναμικό, 2008 Γεωγραφίες της γνώσης, Γεωμετρίες της Δύναμης, 2009 Μελέτες της Παιδικής Ηλικίας και οι Επιπτώσεις της Παγκοσμιοποίησης, 2010 Εκπαίδευση και Αραβικός «Κόσμος», 2011 Το Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα στον Κόσμο Σήμερα, 2012 Πολιτική Δανεισμού και Χορηγήσεων στην Εκπαίδευση, 2013 Εκπαιδευτικοί, Επαγγελματισμός και Πολιτική.

Τα παραπάνω σύγχρονα θέματα αναδύονται και στις συνεντεύξεις που ακολουθούν και σίγουρα αντανακλούν θέματα της ελληνικής εκπαίδευσης, όπως είναι η εκπαίδευση των παιδιών στα φανάρια των δρόμων, τα ολιγοθέσια σχολεία της περιφέρειας, η εκπαίδευση των μειονοτήτων και των αλλοδαπών, η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών, η χρήση της τεχνολογίας, η εκπαιδευτική έρευνα, η ειδική αγωγή, ο εκπαιδευτικός σχεδιασμός, οι εναλλακτικές εκπαιδευτικές προσεγγίσεις στη διδασκαλία της γλώσσας και των μαθηματικών, η διεύθυνση των σχολείων, η ιστορική και πολιτισμική ταυτότητα, η οικουμενικότητα κτλ.

Ένας τρόπος για την κατανόηση ενός πολιτισμού είναι μέσα από το άμεσο βίωμα. Αν μάλιστα στα δύο άκρα μιας πολιτισμικής προσέγγισης είναι ο «εθνοκεντρισμός» και η «διαπολιτισμικότητα» ενδιάμεσα αναδύονται η «ενημέρωση», η «κατανόηση», η «αποδοχή» και ο «σεβασμός», η «εκτίμηση» και η «αξία» και τελικά η «αλλαγή». Άλλωστε *«το αληθινό ταξίδι ανακάλυψης δεν είναι να βλέπεις νέα μέρη αλλά να βλέπεις με νέα μάτια»* (Hargood & Fennes, 1997).

Η Σειρά απευθύνεται τόσο στην εκπαιδευτική κοινότητα, δηλαδή στους εκπαιδευτικούς όλων των βαθμίδων, στα πανεπιστήμια, στους γονείς και στους μαθητές, όσο και στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό.

Ερευνητικές μεθοδολογίες

Τι εργαλεία έχει άραγε ένας μελετητής στα χέρια του; Στην εξέλιξη των κοινωνικών επιστημών ο Wilhelm Dilthey έκανε τη διάκριση ανάμεσα στις φυσικές επιστήμες οι οποίες προσπαθούν να «εξηγήσουν»-Erklären και στις κοινωνικές επιστήμες οι οποίες προσπαθούν να «κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν»-Verstehen. Για πρώτη φορά έγινε η διάκριση ανάμεσα στα «φυσικά» και τα «ψυχολογικά κοινωνικά» φαινόμενα και σταδιακά αναπτύχθηκαν δύο μεθοδολογικές ερευνητικές προσεγγίσεις ή ερευνητικά «παράδειγματα» που αντανακλούν τις σύγχρονες εξελίξεις στις επιστήμες: το «επιστημονικό» (scientific) και το «κοινωνικό-ανθρωπολογικό» (socio-anthropological) ή «ερμηνευτικό» (interpretive) παράδειγμα.

Οι Parlett και Hamilton (1976) περιγράφουν το πρώτο ως ένα υποθετικό-αναγωγικό, πειραματικό παράδειγμα, ενώ το δεύτερο επικεντρώνεται στο σύνολο των πολιτισμικών, κοινωνικών και ψυχολογικών παραγόντων. Ο όρος «παράδειγμα» αναφέρεται στον τρόπο σκέψης ο οποίος επικρατεί μέσα σε μια επιστημονική κοινότητα. Αυτός ο τρόπος σκέψης προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό τα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία οι ερευνητές επιλέγουν και ερευνούν κάποια προβλήματα αλλά και τους τρόπους με τους οποίους διεξάγουν την έρευνα σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο (Husen, 1988). Μερικοί ερευνητές υποστηρίζουν πως η επιλογή του ερευνητικού παραδείγματος προσδιορίζει τη φύση της έρευνας, καθώς οι διαφορές ανάμεσα στις δύο απόψεις είναι οντολογικές, επιστημολογικές και αλληλεπιδραστικές (Burrell & Morgan, 1979).

- ✚ Η πρώτη αρχή αφορά τις οντολογικές θεωρήσεις οι οποίες αναφέρονται σε ερωτήματα σχετικά με το «είναι» του κοινωνικού κόσμου. Το επιστημονικό παράδειγμα υποστηρίζει ότι τα αντικείμενα έχουν μια «ανεξάρτητη ύπαρξη», ενώ το ερμηνευτικό παράδειγμα θεωρεί ότι αυτά τα αντικείμενα της σκέψης είναι λιγότερο ή περισσότερο «υποκειμενικά».

- ✚ Η δεύτερη αρχή αφορά τις επιστημολογικές ερωτήσεις για τη «γνώση». Το επιστημονικό παράδειγμα τονίζει την «αντικειμενικότητα της γνώσης», ενώ το ερμηνευτικό προτείνει μια «υποκειμενική και προσωπική γνώση» και τη ενεργητική συμμετοχή των συμμετεχόντων (και όχι υποκειμένων) ως το κύριο αξιόπιστο μέσο για την κατανόηση μιας κατάστασης.
- ✚ Η τρίτη αρχή αναφέρεται στη σχέση των ανθρώπινων όντων με το περιβάλλον. Το επιστημονικό παράδειγμα προωθεί μια «μηχανιστική και προσδιοριστική» σχέση ενώ το ερμηνευτικό μια «προσωπική» (Cohen & Manion, 1994).

Συνοπτικά, τα μεθοδολογικά ίχνη των διαφορετικών επιστημονικών παραδειγμάτων ακολουθούν μια ορολογία του τύπου: «επιστημονικό», «θετικιστικό», «αντικειμενικότητα», «ρεαλιστικό», «ιδρυματικό», «εγκυρότητα», «αξιοπιστία», «αφαιρετικό» και «εμπειρικό». Το ερμηνευτικό δίκτυο των όρων αφορά: «αντίθετικιστικό», «αντι-ιδρυματικό», «ερμηνεία», «κατανόηση», «υποκειμενικότητα», «πιστότητα», «δυνατότητα μεταφοράς», «ιδεαλιστικό», «σχετικό» και «αντι-αφαιρετικό» (Robson, 1996, Silverman, 2000).

Ερμηνευτικό παράδειγμα	Επιστημονικό παράδειγμα
Πολλαπλές πραγματικότητες	Αντικειμενική πραγματικότητα
Οι έννοιες αναδύονται σταδιακά	Ορισμός προβλήματος και όρων
Ολιστική προσέγγιση	Αρχική μορφοποίηση υπόθεσης
Επί σκοπού δείγμα	Τυχαίο δείγμα
Συμμετοχή του ερευνητή	Ο ερευνητής παραμένει σε απόσταση
Περιγραφή με λέξεις	Η έμφαση δίνεται στους αριθμούς

Πίνακας 2: Εν δυνάμει διαφορές των παραδειγμάτων (Miles & Huberman, 1984)

Μεταγενέστερα ένα τρίτο ερευνητικό παράδειγμα έχει αναδυθεί ως κριτική αποτίμηση των δύο προηγούμενων: η «κριτική επιστήμη», «critical science», που εμπεριέχει τη βασική αρχή ότι τα λογικά ανθρώπινα όντα είναι ικανά να ασκούν κριτική, ώστε να επιφέρουν την αλλαγή που θα οδηγήσει στη χειραφέτησή τους (Habermas, 1973).

Η παρούσα έρευνα επιδιώκει μια μελέτη του πολιτισμού, της εκπαίδευσης και της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης με παραδείγματα τις αφηγήσεις των πολιτών από διάφορα μέρη του κόσμου. Μια έρευνα απαιτεί «μεθοδολογική συνέπεια», δηλαδή συνέπεια ανάμεσα στην ανάλυση των δεδομένων και την υιοθετημένη επιστημολογία έρευνας (Powney & Watts, 1987). Η εστίαση αυτής της έρευνας στην κατανόηση των εμπειριών, βιωμάτων, δραστηριοτήτων, απόψεων και ερμηνειών των συμμετεχόντων, και όχι η στατιστική ανάλυση, επισήμανε την ανάγκη υιοθέτησης του ερμηνευτικού ερευνητικού παραδείγματος (Jamieson, Parlett & Pocklington, 1977). Το ερμηνευτικό ερευνητικό παράδειγμα επικεντρώνεται στους ανθρώπους και στις ερμηνείες που δίνουν για την πραγματικότητα την οποία βιώνουν. Οι ερευνητές τους προσεγγίζουν μέσα στο πλαίσιο το οποίο υπάρχουν και λειτουργούν και όχι μέσα σε ένα ερευνητικό εργαστήριο. Τα βασικά σημεία του ερμηνευτικού παραδείγματος τα οποία ισχύουν και για την παρούσα έρευνα είναι:

- ✚ Η έρευνα σε «βάθος» και «εύρος» για τη μελέτη πολύπλοκων καταστάσεων.
- ✚ Η έρευνα για μια ολιστική θεώρηση του πλαισίου.
- ✚ Η έρευνα για ανεξερευνήτα θέματα σε ένα συγκεκριμένο χώρο.

- ✚ Η έρευνα η οποία δεν μπορεί να διεξαχθεί με πείραμα για πρακτικούς και ηθικούς λόγους.
- ✚ Η έρευνα σε διαδοχικές φάσεις με δεδομένα εκτεταμένης φύσης.
- ✚ Η έρευνα για την σύλληψη των βαθύτερων αντιλήψεων, απόψεων και ερμηνειών των συμμετεχόντων.
- ✚ Η έρευνα στην οποία ο ερευνητής είναι το βασικό όργανο διεξαγωγής της.
- ✚ Η έρευνα στην οποία το μεγαλύτερο μέρος της ανάλυσης γίνεται με λέξεις.
- ✚ Η έρευνα στην οποία γίνεται χρήση της «εδαφικής» προσέγγισης (Guba & Lincoln, 1985, Silverman, 2000).

Ιδιαίτερα χρήσιμη σε αυτή την έρευνα ήταν και η «εδαφική» (grounded) προσέγγιση, η οποία από τη φύση της δεν οδηγεί στην επιβεβαίωση ή απόρριψη μιας υπόθεσης αλλά στην κατανόηση της «εικόνας» η οποία ήδη υπάρχει, έτσι όπως τουλάχιστον τη βιώνουν οι πολίτες των χωρών με τους οποίους μιλήσαμε (Glaser & Strauss, 1967, Bartlett & Rayne, 1997).

Επίσης επιλέχθηκε η στρατηγική της «μελέτης περίπτωσης», μια ερευνητική στρατηγική ενός φαινομένου μέσα στα αληθινά του πλαίσια. Η μελέτη περίπτωσης δίνει ιδιαίτερη έμφαση στους συμμετέχοντες της έρευνας στα καθημερινά τους πλαίσια και παρέχει τη δυνατότητα για μια συστημική και σταδιακή ανάλυση των εννοιών οι οποίες προκύπτουν και όχι σε μεμονωμένες μεταβλητές (Coleman, 1998). Κάθε χώρα είναι μια μελέτη περίπτωσης. Μεθοδολογικά έγινε μια προσπάθεια να πάρω συνεντεύξεις από κάθε ήπειρο από πέντε έως εννέα διαφορετικές χώρες. Έτσι μας μίλησαν 12 συνάδελφοι από 8 διαφορετικές χώρες της Αμερικής, 14 από 9 χώρες της Ασίας, 6 από 5 χώρες της Αφρικής και 15 από 9 χώρες της Ευρώπης· σύνολο 47 συνεντεύξεις από 31 διαφορετικές χώρες τεσσάρων ηπείρων.

Τα «εργαλεία», οι ερευνητικές μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν ήταν ημι-δομημένες μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις, επίσκεψη και παρατήρηση της κάθε χώρας, μελέτη και κριτική στάση στα αρχεία-ντοκουμέντα από τις βιβλιοθήκες του Σάο Πάολο ως τις βιβλιοθήκες της Αγγλίας. Ενδιαφέρον υλικό αποτελεί η συλλογή δεκάδων χιλιάδων φωτογραφιών (και βίντεο) των πολιτισμικών και εκπαιδευτικών εκφράσεων αυτών των λαών και των σχολείων τους.

Η βασική μέθοδος λοιπόν της έρευνας μας, το βασικό «εργαλείο» για τη συγκέντρωση των δεδομένων ήταν η συνέντευξη. Η συνέντευξη βασίζεται σε μια σειρά ερωτήσεων στις οποίες οι συμμετέχοντες απαντούν (Robson, 1996). Οι συνεντεύξεις είναι κατάλληλες όταν αναζητούνται δεδομένα σχετικά με ευαίσθητα θέματα και συναισθήματα. Υπάρχουν διαφορετικοί τύποι συνεντεύξεων οι «δομημένες», οι «ελεύθερες» και οι «ημι-δομημένες». Εδώ διατηρήθηκε μια ισορροπία ανάμεσα στην δομημένη συνέντευξη, στην οποία ο ερευνητής διατηρεί τον έλεγχο, και την ελεύθερη συνέντευξη, στην οποία ο έλεγχος είναι πολύ μικρός. Η ημι-δομημένη συνέντευξη επιτρέπει στους συμμετέχοντες να εκφράσουν τις απόψεις τους για όποιο θέμα θεωρούν σημαντικό, αλλά και οι ερευνητές να αναζητήσουν ό,τι τους ενδιαφέρει (Powney & Watts, 1987· Gall, Borg & Gall, 1996).

Ιδιαίτερα, ακολουθήθηκαν οι αρχές της «εραρχικής» συνέντευξης διατηρώντας τη διαδικασία ανοιχτή, ώστε να ακουστούν οι απόψεις των συμμετεχόντων, ενώ ταυτόχρονα ερευνήθηκαν και οι δικές μου θεματικές. Αυτό έγινε με τη διάταξη των ερωτήσεων με μια σταδιακή πορεία από ένα ανοιχτό πλαίσιο σε ένα συγκεκριμένο. Έτσι, δεν ήταν πάντοτε απαραίτητο να αναζητούμε επιμέρους πληροφορίες εφόσον οι συμμετέχοντες, βασιζόμενοι σε κάποιες ερωτήσεις-κλειδιά για τον Πολιτισμό και την Εκπαίδευση, αφηγούνταν τις εμπειρίες και τις απόψεις

τους. Κάποιες σχεδιασμένες ερωτήσεις δεν υποβλήθηκαν γιατί οι βασικές ερωτήσεις είχαν καλύψει τις επιμέρους πληροφορίες (Tomlinson, 1989).

Οι συνεντεύξεις αυτής της μορφής έχουν «ελαστικότητα», η οποία επιτρέπει την αξιοποίηση της γλώσσας του σώματος και την αμεσότητα στην αλληλεπίδραση. Έτσι, δημιουργείται μια φιλικότερη ατμόσφαιρα. Οι βαθύτερες σκέψεις ενός ατόμου μπορούν να εκφραστούν, ενώ το ποσοστό συμμετοχής είναι πολύ μεγάλο. Τα κυριότερα μειονεκτήματα των συνεντεύξεων είναι ο εκτεταμένος χρόνος – λόγω της ιδιαιτερότητας αυτής της μελέτης χρειάστηκαν πολλά χρόνια για την ολοκλήρωσή τους – αλλά και η έλλειψη σταθερότητας η οποία θέτει καίρια ερωτήματα όσον αφορά την εγκυρότητα (Scott & Usher, 1999). Αυτοί που παίρνουν τις συνεντεύξεις είναι ανθρώπινα όντα και όχι μηχανές, και, επομένως, οι τρόποι τους ίσως να επιδρούν στους ερωτώμενους. Επίσης υπάρχει το ενδεχόμενο να αναπτυχθεί ένας άκαρπος ανταγωνισμός ανάμεσα τους ή ο ερωτώμενος να επιθυμεί να ευχαριστήσει τον ερευνητή λέγοντας του αυτά τα οποία νομίζει ότι ο ερευνητής θέλει να ακούσει. Ο Berg (1995) σημειώνει ότι η συνέντευξη είναι μια «δραματουργική διαδικασία» ανάμεσα στον ερευνητή και τον ερωτώμενο και συστήνει κάποιες οδηγίες οι οποίες ακολουθήθηκαν κατά τη διαδικασία των δικών μας συνεντεύξεων:

- ✚ Ποτέ μην αρχίζεις μια συνέντευξη απότομα.
- ✚ Να θυμάσαι το βασικό σκοπό της έρευνας και της συνέντευξης.
- ✚ Να ακούς τον ερωτώμενο.
- ✚ Η συνέντευξη να γίνεται σε άνετο μέρος.
- ✚ Επέκταση των μονοσύλλαβων απαντήσεων με παραινέσεις.
- ✚ Να σέβεται τις απόψεις του ερωτώμενου.
- ✚ Να μαθαίνεις από τις προηγούμενες συνεντεύξεις.
- ✚ Να χρησιμοποιείς απλή γλώσσα.
- ✚ Κάθε ερώτηση να περιλαμβάνει μια απλή ιδέα.
- ✚ Να μιλάς λιγότερο από τον ερωτώμενο.

Στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις, έρευνες μέσα στον αληθινό κόσμο, οι ερευνητές δεν διεκδικούν μια απόλυτα αντικειμενική προσέγγιση. Η εγκυρότητα στο επιστημονικό παράδειγμα χρησιμοποιεί τη μέτρηση και τον πειραματισμό, για να προχωρήσει στη γενίκευση. Αντίθετα, στο ερμηνευτικό παράδειγμα για να κριθεί μια έρευνα «άξια εμπιστοσύνης» (trust-worthiness), αυτό απαιτεί τις ικανότητες και την ευαισθησία του ερευνητή, η εγκυρότητα είναι περισσότερο προσωπική και διαπροσωπική παρά τεχνητή (Reason & Rowan, 1996). Οι Schuster και Ogilvy (1980) προτείνουν μια άλλη προσέγγιση, αυτής της «άποψης» (perspective), για να ξεπεράσουν το πρόβλημα ανάμεσα στην «αντικειμενικότητα» και την «υποκειμενικότητα». *«Μια προσωπική θεώρηση από κάποια απόσταση, προτείνοντας ούτε την παγκοσμιότητα της αντικειμενικότητας ούτε τις προκαταλήψεις της υποκειμενικότητας»* (Schuster & Ogilvy, 1980: 53).

Οι συνεντεύξεις με τους συμμετέχοντες έγιναν στις χώρες τους και κυρίως στους χώρους της εργασίας τους στην αγγλική γλώσσα, ενώ κάποιες συνεντεύξεις στη Λατινική Αμερική στην ισπανική γλώσσα, με παράλληλη μετάφραση στην αγγλική. Για την καταγραφή μιας συνέντευξης ο πιο ακριβής και απλός τρόπος είναι η μαγνητοφώνηση, το οποίο ακολουθήσαμε. Οι σημειώσεις έχουν το μειονέκτημα ότι αυτός ο οποίος παίρνει τη συνέντευξη δεν μπορεί να συγκεντρωθεί απόλυτα στον ερωτώμενο και ίσως χρειάζεται να διακόπτει κάποιες φορές τον ειρμό του ερωτώμενου, γεγονός που ματαιώνει και τους δύο. Στο ερμηνευτικό παράδειγμα για την αυθεντικότητα των απόψεων των ερωτώμενων είναι σημαντική η ακριβής

καταγραφή (Jamieson, Parlett & Pocklington, 1977). Οι συνεντεύξεις είχαν διάρκεια από μία έως δύο ώρες, απομαγνητοφωνήθηκαν ολόκληρες και στη συνέχεια έγινε επιμέλεια για να παρουσιαστούν σε μικρότερα κείμενα.

Πιστότητα και δυνατότητα μεταφοράς των ευρημάτων

Η εμπειρική έρευνα χρειάζεται να καλύψει ερωτήματα σχετικά με την εγκυρότητα (validity) και την αξιοπιστία της (reliability). Οι Best και Kahn (1986) αναφέρουν ότι η εγκυρότητα αφορά την ποιότητα των διαδικασιών και μεθόδων συλλογής των δεδομένων, η οποία επιτρέπει να μετρήσουν αυτό που υποτίθεται πως μετρούν. Η αξιοπιστία είναι ο βαθμός συνέπειας των ερευνητικών μεθόδων. Μέχρι τώρα έγιναν αρκετές αναφορές για τις έννοιες της «αντικειμενικότητας» και της «υποκειμενικότητας», οι οποίες αφορούν την αξιοπιστία και την εγκυρότητα της έρευνας. Ενώ στο επιστημονικό παράδειγμα η εγκυρότητα και η αξιοπιστία σχετίζονται με το πείραμα και τη μέτρηση, στο ερμηνευτικό παράδειγμα απαιτείται η ευαισθησία και οι ικανότητες του ερευνητή (Kumar, 1999), χρειάζεται η «άποψη» (Schuster & Ogilvy, 1980) ώστε να γεφυρωθούν τα δύο άκρα. Ο Holloway (1997) υποστηρίζει ότι οι έννοιες της αξιοπιστίας και της εγκυρότητας στο ερμηνευτικό παράδειγμα είναι σε μεγάλο βαθμό παραπλανητικές. Οι Guba και Lincoln (1985) έχουν προτείνει μια ομπρέλα νέων ορολογιών (βλ. Πίνακα 3) για να δείξουν, εάν μια έρευνα είναι «άξια εμπιστοσύνης» (trustworthiness). Στοιχεία αυτής της νέας προσέγγισης είναι:

- ✚ Η πιστότητα (credibility), δηλαδή ο βαθμός στον οποίο οι συμμετέχοντες στην έρευνα αναγνωρίζουν την αλήθεια των αποτελεσμάτων στο κοινωνικό πλαίσιο το οποίο βιώνουν.
- ✚ Η δυνατότητα μεταφοράς (transferability), στην οποία τα ευρήματα ενός πλαισίου μπορούν να μεταφερθούν σε παρόμοιες καταστάσεις ή σε ανθρώπους που βιώνουν άμεσα ή έμμεσα παρόμοια γεγονότα.
- ✚ Η εξάρτηση (dependability), η οποία σημαίνει συνεπή και ακριβή διαδικασία έρευνας.
- ✚ Τέλος, η επιβεβαίωση (confirmability) δείχνει ότι τα ευρήματα δεν είναι το αποτέλεσμα των προκαταλήψεων του ερευνητή.

Ιδιαίτερα, για τη δυνατότητα μεταφοράς (transferability), οι Guba και Lincoln (1985) υποστηρίζουν ότι αντί για την επιλογή κάποιων μεταβλητών οι οποίες είναι ίδιες σε διαφορετικά πλαίσια, το ερμηνευτικό παράδειγμα επιχειρεί να περιγράψει με πολύ μεγάλη λεπτομέρεια τις αλληλοσυνδέσεις του πλαισίου που ερευνάται. Στην ερμηνευτική προσέγγιση η εγκυρότητα με το «βάθος» και «εύρος» των ευρημάτων είναι υψηλότερη από ότι στο επιστημονικό παράδειγμα το οποίο επικεντρώνεται στην απάντηση συγκεκριμένων ερωτημάτων. Ωστόσο, η αξιοπιστία του ερμηνευτικού παραδείγματος μπορεί να είναι χαμηλότερη, καθώς είναι λιγότερο πιθανή η πρόσβαση σε μια ακριβή καταγραφή. Η πιστότητα και επομένως η δυνατότητα μεταφοράς της έρευνας ενισχύθηκαν με τη χρήση ενός πλήθους τεχνικών που παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.

Σε αυτή την έρευνα, χτίστηκε μια ανοιχτή επικοινωνία με τους συμμετέχοντες (ακόμη και με τους ανθρώπους στους δρόμους που τους πλησιάσαμε για να τους φωτογραφίσουμε, βλ. Πορτρέτα στην Έκθεση για την Αφρική). Έγινε η συλλογή τεράστιου όγκου δεδομένων, προσπαθώντας να αποτυπωθεί η πραγματικότητα την οποία βίωσαν οι συμμετέχοντες. Οι Reason και Rowan (1996) προσθέτουν την αυτογνωσία του ερευνητή μέσα από την εκπαίδευση, την άσκηση στη χρήση των

μεθόδων έρευνας, την προσωπική και διαπροσωπική γνώση, το μοίρασμα της ερευνητικής διαδικασίας με άλλους και την κυκλική πορεία της έρευνας.

Κριτήριο	Επιστημονικό παράδειγμα	Ερμηνευτικό παράδειγμα	Ερμηνευτική Τεχνική
Αληθινή αξία	Εσωτερική εγκυρότητα	Πιστότητα	Επικοινωνία Παρατήρηση Τριγωνοποίηση
Εφαρμογή	Εξωτερική εγκυρότητα	Δυνατότητα μεταφοράς	Έλεγχος από συμμετέχοντες
Συνέπεια	Γενίκευση Αξιοπιστία	Εξάρτηση	Εκτεταμένη περιγραφή
Ουδετερότητα	Αντικειμενικότητα	Επιβεβαίωση	Δείγμα επί σκοπού Επιβεβαίωση Ημερολόγιο

Πίνακας 3: Πιστότητα και δυνατότητα μεταφοράς (Guba & Lincoln, 1985)

Υπήρχαν μεθοδολογικές οδηγίες, για τις οποίες ήμασταν ενήμεροι, για την είσοδο του ερευνητή στο χώρο συγκέντρωσης των δεδομένων: (α) να ζητούμε άδεια από τις επίσημες εκπαιδευτικές αρχές, (β) να πλησιάζουμε σταδιακά τους συμμετέχοντες στην έρευνα, (γ) να εκφράζουμε όσο το δυνατόν με ποιο ξεκάθαρο τρόπο τον σκοπό της έρευνας, (δ) να σεβόμαστε την ιεραρχία του σχολείου ή του πανεπιστημίου, (ε) να υποβάλλουμε μια περίληψη της έρευνας στους συμμετέχοντες, (στ') να διατηρούμε τις δεοντολογικές απαιτήσεις, (ζ) να ενημερώνουμε τους συμμετέχοντες σε όλα τα στάδια της έρευνας, (η) να δίνουμε μια περίληψη σε όσους επιδεικνύουν ενδιαφέρον, και (θ) να αναγνωρίζουμε την εθελοντική τους συμμετοχή (Bell, 1995).

Έτσι, τεκμηριώνεται η χρησιμότητα και η πιστότητα μιας έρευνας όπως η παρούσα, η οποία δεν φιλοδοξεί να αντιπροσωπεύσει τον κόσμο αλλά να προσφέρει ενδεικτικές ματιές, απόψεις, μαρτυρίες και εμπειρίες των εκπαιδευτικών-πολιτών, ώστε να αναδείξει σύγχρονα εκπαιδευτικά και πολιτισμικά ζητήματα, τα οποία ο αναγνώστης θα κρίνει, αν αφορούν τη δική του πραγματικότητα. Οι συμμετέχοντες στην έρευνα κατείχαν ποικίλες εκπαιδευτικές θέσεις στη χώρα τους, εκεί όπου απαιτείται υπευθυνότητα, ακρίβεια και εμπειρία, στοιχεία που βαρύνουν αυτά τα οποία μοιράζονται μαζί μας και αναδεικνύουν την πιστότητα και την σημαντικότητα τους. Αυτή η γνώση εμπλουτίζεται με τα ταξίδια αλλά και την εμπειρία της διαμονής μας για περισσότερα από δέκα έτη σε διάφορες χώρες.

Ξενόγλωσσες παραπομπές

(Οι παρακάτω παραπομπές θα χρησιμοποιηθούν συνολικά σε ολόκληρη τη Σειρά)

- About Japan Series (1995) *Education in Japan*. Japan: Foreign Press Series.
- Acham, J. and Bwibo, N. (1989) Health Education in Kenya – An Overview. In: C. James, J. Balding and D. Harris (1989) (Eds.) *World Yearbook of Education 1989: Health Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Acker, S., Megarty, J., Nisbet S., and Hoyle, E. (1980) (Eds.) *World Yearbook of Education 1984: Women and Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Alexander, R. (2001) *Culture and Pedagogy: International Comparisons in Primary Education*. Oxford: Blackwell.
- Allman, P. (1999) *Revolutionary Social Transformation: Democratic Hopes, Political Possibilities and Critical Education*. London: Bergin & Garvey.
- Anaquod, D., Thomas, M. and Taylor, K. (1984) *Report of the Present Situation of the Mapuche in Chile*. Presented to the Working Group of Indigenous Populations of the United Nations.
- Aokman, S. (1997) Intercultural Education in Latin America. In: D. Coulby, J. Gundaara and C. Jones (1997) (Eds.) *World Yearbook of Education 2001: Intercultural Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Arthur, J. (2001) Perspectives on educational language policy and its implementation in African classrooms: a comparative study, *Compare*, 31(3), 347-362.
- Ashraf, S. and Hirst, P. (1994) *Religion and Education: Islamic and Christian Approaches*. Cambridge: The Islamic Academy.
- Baldino, R. (1992) *Example of a Work Contract in Solidarity Assimilation Groups*. Rio Claro: University Library.
- Baranovic, B. (2001) History textbooks in post-war Bosnia and Herzegovina, *Intercultural Education*, 12(1), 14-25.
- Bartlett, D. and Rayne, S. (1997) Grounded theory – Its basics, rational and procedures. In: G. McKenzie, J. Powell and R. Usher (Eds) *Understanding Social Research: Perspectives on Methodology and Practice*. London: Falmer Press.
- Bass, C. (1998) *Education in Tibet. Policy and Practice Since 1950*. London: Tibet Information Network.
- Bekalo, S. and Bangay, C. (2002) Towards effective environmental education in Ethiopia: problems and prospects in responding to the environment – poverty, challenge, *International Journal of Educational Development*, 22, 35-46.
- Bell, G. (1995) *Educating European Citizens. Citizenship Values and the European Dimension*. London: David Fulton Publishers.
- Beresford-Hill, P. (1998) *Education and Privatization in Eastern Europe and the Baltic States*. Wallingford: Triangle.
- Berg, B. (1995) *Qualitative Research Methods for the Social Sciences, 2nd edn*. Boston: Allyn and Bacon.
- Berner, B. (1980) New Technology and Women's Education in Sweden. In: S. Acker, J. Megarty, S. Nisbet and E. Hoyle (1980) (Eds.) *World Yearbook of Education 1984: Women and Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Best, J. and Kahn, J. (1986) *Research in Education, 5th edn*. London: Prentice-Hall.
- Bilgrami, H. and Ashraf, S. (1985) *The Concept of An Islamic University*. Cambridge: Hodder & Stoughton.
- Birzea, C. (1994) *Educational Policies of the Countries in Transition*. Paris: Council of Europe.

- Brenner, L. (2001) *Controlling Knowledge. Religion, Power and Schooling in a West Africa Muslim Society*. Indianapolis: Indiana University Press.
- Brock, C. and Tulasiewicz, W. (1994) *Education in a Single Europe*. London: Rutledge.
- Burrell, M. and Morgan, G. (1979) *Sociological Paradigms and Organizational Analysis*. London: Heinemann Educational Books.
- Burtonwood, N. (1986) *The Culture Concept in Educational Studies*. London: fer-Nelson.
- Canon Collins Educational Trust for Southern Africa (1996) Education for Change in South Africa. National Commission of Higher Education. *International Journal of Educational Development*, 21, 135-148.
- Caribbean Community Secretariat (1993) *The Future of Education in the Caribbean*. Caribbean: Community Secretariat.
- Carnoy M. (1999) *Globalization and Educational Reform: What Planners Need to Now*. Paris: UNESCO.
- Carraher, T., Carraher, D. and Schliemann, A. (1988) *Na Vida Dez, Na escola Zero*. Sao Paulo: Cortez Editora.
- Chaiklin, S. (2001) *The Theory and Practice of Cultural–Historical Psychology*. London: Aarhus University Press.
- Chege, J. (2000 α) Prevalence rates and degree of hearing impairments among children in Kenya, *African Journal of Special Needs Education*, 6(1), 21-28.
- Chege, J. (2000 β) Knowledge, attitudes and perspectives on impairment in Kenya, *African Journal of Special Needs Education*, 6(1), 21-28.
- Cheng, K. (2001) Changing Cultures and Schools in the People's Republic of China: Tradition, the Market and the Educational Change. In: J. Cairns, D. Lawtton and R. Gardner (2001) (Eds.) *World Yearbook of Education 2001: Values, Culture and Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Cherry-Garrard, A. (1953) *The Worst Journey in the World*. Dial Press.
- Chung, F. and Ngara, E. (1985) *Socialism, Education and Development. A Challenge to Zimbabwe*. Zimbabwe Publishing House.
- Cohen, L. and Manion, L. (1994) *Research Methods in Education, 2nd edn*. London: Routledge.
- Coleman, P. (1998) *Parent, Student, and Teacher Collaboration: The Power of Three*. London: Corwin Press inc.
- Commeyras, M. and Chilisa, B. (2001) Assessing Botswana's first national survey on literacy with Wagner's' proposed schema for surveying literacy in the «Third World», *International Journal of Educational Development*, 21, 433-446.
- Coulby, D. (1997) Geopolitics Language Education and Citizenship in the Baltic States: Estonia, Latvia and Lithuania. In: D. Coulby, J. Gundaara. and C. Jones (1997) (Eds.) *World Yearbook of Education 2001: Intercultural Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Coulby, D., Gundaara, J., and Jones, C. (1997) (Eds.) *World Yearbook of Education 2001: Intercultural Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Cousin, O. (2001) Changing Cultures and Schools in France. In: J. Cairns, D. Lawtton and R. Gardner (2001) (Eds.) *World Yearbook of Education 2001: Values, Culture and Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- D' Ambrosio, U. (1997) Ethnomathematics and its Place in the History of Pedagogy of Mathematics. In: A. B. Powerll and M. Frankenstein (Eds.) *Ethnomathematics, Challenging Eurocentrism in Mathematics Education*. New York: State University of New York Press.
- Damianova-Ivanova, A. (1995) *Secondary Education in Bulgaria*. Strasbourg: Council of Europe Press.

- Daniels, H and Garner, P. (2000) *Inclusive Education: Challenges in the New Millennium*. London: Kogan Press.
- Davies, B. and Evans, J. (2001) Changing Cultures and Schools in England and Wales. In: J. Cairns, D. Lawton and R. Gardner (2001) (Eds.) *World Yearbook of Education 2001: Values, Culture and Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- De Assis, M. (2008) *Contos de Machado de Assis, Volume 3 Filosofia*. Rio de Janeiro: Record.
- de Figueiredo-Cowen, M. and Gastaldo, D. (1995) (Eds) *Paulo Freire at the Institute*. London: Institute of Education University of London.
- Department of Education (2001) *Education in Oman*. Oman: Ministry of Education.
- Deweese, A. and Klees, J. S. (1995) Social movements and the transformation of national policy: street and working children in Brazil, *Comparative Education Review*, 39(1), 76-100.
- Domovic, V., Godler, Z. and Prevision, V. (2001) Stream lining for democracy: intercultural predispositions of the Croatian secondary school population, *Compare*, 5-11.
- Dong, J. (1997) Minority Education in the People's Republic of China. In: D. Coulby, J. Gundara. and C. Jones (1997) (Eds.) *World Yearbook of Education 2001: Intercultural Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Dorsey, B. (1981) Equality of Educational Opportunity in Zimbabwe: Past and Future. In: J. Megarry, S. Nisbet and E. Hoyle (1981) (Eds.) *World Yearbook of Education 1981: Education of Minorities*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Eastman, C. (1981) The American Indian's Language and Culture in US Education. In: J. Megarry, S. Nisbet and E. Hoyle (1981) (Eds.) *World Yearbook of Education 1981: Education of Minorities*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Egrand, L. (1985) The Present State of Educational Research in France. In: J. Nisbet, J. Megarry and S. Nisbet, S. (1985) (Eds.) *World Yearbook of Education 1985: Research Policy and Practice*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Epstein, D., Boden, R., Deem, R., Rizvi, F. (2008) *World Yearbook of Education 2008, Susan Wright Geographies of Knowledge, Geometries of Power: Framing the Future of Higher Education*. London: Routledge.
- Falaturi, A. (1990) *Islam in Religious Education Textbooks in Europe*. Germany: The Islamic Scientific Academy.
- Farrell, L. and Fenwick, T. (Eds) (2007) *World Yearbook of Education 2007, Educating the Global Workforce: Knowledge, Knowledge Work and Knowledge Workers*. London: Routledge.
- Fleer, M. Hedegaard, M. and Tudge, J. (2009) *World Yearbook of Education 2009, Childhood Studies and the Impact of Globalization: Policies and Practices at Global and Local Levels*. London: Routledge.
- Francis, L. and Kay, W. (2000) (Eds.) *Religion in Education: Teaching about Judaism, Buddhism and Sikhism*. Herefordshire: Antony Rowe Ltd.
- Franzosa, S. (2001) Changing Cultures and Schools in the United States of America. In: J. Cairns, D. Lawton and R. Gardner (2001) (Eds.) *World Yearbook of Education 2001: Values, Culture and Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Freire, P. (1972) *Pedagogy of the Oppressed*. Harmondsworth: Penguin.
- Frynjulf, P. (1995) *Secondary Education In Norway*. Paris: Council of Europe Press.
- Gadagbui, G. (1998) *Education in Ghana and Special Needs Children*. Accra North: City Publishers.
- Gall, M. D., Borg, W. R. and Gall, J. P. (1996) *Educational Research: An Introduction, 6th edn*. New York: Longman Publishers USA.

- Gallart, M. A. (2001) Poverty, youth and training: a study of four countries in Latin America, *Compare*, 31(1), 113-128.
- Gardens, P. (1997) On culture, geometrical thinking and mathematics education. In: A. Powell and M. Frankenstein (Eds) *Ethnomathematics, Challenging the Eurocentrism in Mathematics Education*. New York: State University of New York Press.
- Ghulam, S. (1996) *Issues in Muslim Education*. London: The Muslim Educational Trust.
- Glaser, B. and Strauss, A. (1967) *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine.
- Grant, C. (1999) *Multicultural research: A Reflective Engagement with Race, Class, Gender and Sexual Orientation*. London: Falmer Press.
- Grant, N. (1981) The Education of Linguistic Minorities in the USSR. In: J. Megarry, S. Nisbet and E. Hoyle (1981) (Eds.) *World Yearbook of Education 1981: Education of Minorities*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Grant, N. and Bell, R. (1995) *Block 7, Education in Europe*. Milton Keynes: The Open University Press.
- Greenland, J. (1981) Minority Group Interests within Nation-Building Policies in Africa. In: J. Megarry, S. Nisbet and E. Hoyle (1981) (Eds.) *World Yearbook of Education 1981: Education of Minorities*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Guba, E. and Lincoln, Y. (1985) *Naturalistic Inquiry*. London and Newbury Park: Sage.
- Habermas J. (1973) *Theory and Practice*. Boston: Beacon Press.
- Hanley, E. (2001) Reconsidered: the political dimension of educational stratification in state-socialist Czechoslovakia, *Sociology and Education*, 74, 25-43.
- Hapgood, K. And Fennes, H. (1997) *Intercultural Learning in the Classroom*. London: the Federation of AFS Organizations in Europe.
- Harber, C. (1997) *Education, Democracy and Political Development in Africa*. London: Sussex Academic Press.
- Hargreaves, E., Montero, C., Chau, N., Sibli, M. and Thanh, T. (2001) Multigrade teaching in Peru, Sri Lanka and Vietnam: an overview, *International Journal of Educational Development*, 21, 499-520.
- Hean, S. and Garrett, R. (2001) Sources of job satisfaction in science secondary school teachers in Chile, *Compare*, 31(3), 363-369.
- Hiami, A. and Smith, E. (2000) The social function of Education in a developing country: the case of Malaysian schools and the role of the Malaysian teacher, *Star Education Supplement (Malaysia)*, 20 February, 127-138.
- Hinton, O. (1997) Intercultural Education in France. In: D. Coulby, J. Gundaara. and C. Jones (1997) (Eds.) *World Yearbook of Education 2001: Intercultural Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Holloway, I. (1997) *Basic Concepts for Qualitative Research*. Oxford: Blackwell Science.
- Husen, T. (1988) Research Paradigms in Education. In: J. Keeves (Ed.) *Educational Research, Methodology, and Measurement: An International Handbook*. Oxford: Pergamon Press.
- James, C. (2001) Making teaching relevant: toward an understanding of students' experience in a culturally «different» Sweden, *Pedagogy, Culture and Society*, 9(3), 407-426.
- Jamieson, M., Parlett, M. and Pocklington, K. (1977) *Towards Integration*. Windsor: NFER.
- Kaplan, A., Abu-Sa'Ad, I. and Yonah, Y. (2001) Jewish-Arab relations in Israel: perceptions, emotions, and attitude of university students of education, *Compare*, 289-316.
- Kerr, Σ. (1995) *Teachers' Continuing Education and Russian School Reform*. Paper prepared for presentation at the Conference of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Washington.

- Kisanji, J. (1993) Special Education in Africa. In: P. Mittler, R. Brouillette and D. Harris (1993) (Eds.) *World Yearbook of Education 1993: Special Needs Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Knijnik, G. (1997) An ethnomathematical approach in mathematical education. In: A. Powell and M. Frankenstein (Eds) *Ethnomathematics, Challenging the Eurocentrism in Mathematics Education*. New York: State University of New York Press.
- Korean Council for University Education (1990) *Korean Higher Education – Its Development, Aspects and Prospects/Korean*: Korean Council For Education.
- Koutantos, D. (2001) *A Cultural Understanding of Collaboration Between Parents of Children with SEN and Educationalists in the Special Schools of Crete, Unpublished Thesis for Ph.D.* Birmingham: University of Birmingham, σελ. 381.
- Koutantos, D. (2005) Power relationships or collaboration; Families, children with SEN, educationalists (Greece). In: *1st Forum for Chinese and International Secondary School Principals organised by the East China Normal University of Shanghai, the National Training Centre for Secondary School Principals & the Chinese Ministry of Education, "Curriculum reform and professional development of the Teachers"*. China (Shanghai - Taiyuan): 26-27 September 2005.
- Koutantos, D. (2006) Racism and xenophobia in Greece: A European Dimension. In: «*Antiracist Film festival with international role plays; an experience of humanism and interactive learning*” organised by the European Union, Program ARION. Kristianstad (Sweden): 15-21 October 2006.
- Koutantos, D. (2009) Palavras que cheiram mar 1: etimologia, ecumenismo e singularidade do idioma grego, http://www.eduportal.gr/files/bigf/lexeis_1.pdf, 14 Απριλίου 2009.
- Koutantos, D. (2009) Palavras que cheiram mar 2: etimologia de mais de 1000 palavras gregas usadas em português, http://www.eduportal.gr/files/bigf/lexeis_2.pdf , 14 Απριλίου 2009.
- Koutantos, D. (2009) Palavras que cheiram mar 3: radicais gregos e prefixos em português, http://www.eduportal.gr/files/bigf/lexeis_3.pdf, 14 Απριλίου 2009.
- Kress, G. & van Leeuwen, T. (1996) *Reading Images. The Grammar of the Visual Design*. London: Routledge.
- Kress, G. & van Leeuwen, T. (2001) *Multimodal Discourse*. London: Arnold.
- Kumar, R. (1999) *Research Methodology: A Step-by-Step Guide for Beginners*. London: Sage.
- Kwiran, M. (2001) Changing Cultures and Schools in Germany. In: J. Cairns, D. Lawton and R. Gardner (2001) (Eds.) *World Yearbook of Education 2001: Values, Culture and Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Law, W. (2002) Education Reform in Taiwan: a search for a «national» identity though democratization in Taiwanisation, *British Association for International and Comparative Education*, 21, 57-83.
- Lee, W. and Bray, M. (1997) *Education and Political Transition: Perspectives and Dimensions in East Asia*. Hong Kong: The University of Hong Kong.
- Leino, M. and Lahema, E. (2002) Constructing and educating «problem children»: case of post-communist Estonia, *International Journal of Inclusive Education*, 6(1), 17-31.
- Lemmer, E. (2003) *Contemporary Education: Global Issues and Trends*. Sandton: Interpak, kwazulu-Natal.
- Mahalingam, R. and McCarthy, C. (2000) *Multicultural Curriculum*. London: Routledge.
- Malbran, M. and Mac Donagh, M. (1993) Special Education in Ibero-American Countries: Current Situation and Tendencies. In: P. Mittler, R. Brouillette and D. Harris (1993) (Eds.) *World Yearbook of Education 1993: Special Needs Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.

- Mao Tse-Tung, (χ.χ.) *The Red Book*. China: State Publisher.
- Martin, B. (1997) Mathematics and social interests. In: A. Powell and M. Frankenstein (Eds) *Ethnomathematics, Challenging the Eurocentrism in Mathematics Education*. New York: State University of New York Press.
- Mary, H. (1997) An example of traditional's women work as a mathematical recourses. In: A. Powell and M. Frankenstein (Eds) *Ethnomathematics, Challenging the Eurocentrism in Mathematics Education*. New York: State University of New York Press.
- Mawutor, K. (2001) Some historical perspectives in the development of special education in Ghana, *European Journal of Special Needs Education*, 16(1), 29-40.
- Mawutor, K., Hayford, S. Ihenacho, I. and Ocloo, M. (1998) *Issues in Special Education*. Ghana: University College of Education of Winneba.
- Mazawi, A. and Sultana, R. (2010) *World Yearbook of Education 2010, Education and the Arab 'World': Political Projects, Struggles, and Geometries of Power*. London: Routledge.
- Mclaren, P. (2005) Che Guevara, Paulo Freire and the Politics of Hope, *Journal of Latin America*, 67, 211-229.
- Miles, M. (1998) *Blind & Sighted Pioneer Teachers in 19th Century China & India*. Birmingham: Miles M.
- Miles, M. B. and Huberman, A. M. (1984) *Qualitative Data Analysis: A Sourcebook of New Methods*. London, Newbury Park: Sage.
- Mittler, P, Brouillette, R. and Harris, D. (1993) (Eds.) *World Yearbook of Education 1993: Special Needs Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Morrow, R. and Torres, A. (2001) Gramsci and popular education in Latin America: from revolution to democratic transitions, *International Journal of Educational Development*, 21, 331-343.
- Muckle, J. (1993) *Education in Russia Past and Present*. Nottingham: J. Y. Muckle.
- Nalgo, A. and Nut, N. (1993) *Learning the Hard way*. London: World University Service.
- Nash, S. (1997) (Ed) *First Light: An Anthology of Paraguayan Women Writers*.
- Nixon, J., Martin, J., McKeown, P. and Ranson, S. (1996) *Encouraging leaning. Towards a Theory of the learning School*. Buckingham: Open University Press.
- Norberg, K. (2001) The constitutive values of Swedish schooling: a challenge to the inner life of schools, *Pedagogy, Culture and Society*, 9(3), 371-386.
- OECD (1994) *Issues in Education in Asia and the Pacific: An International Perspective. Proceeding of the Conference in Hiroshima*. Paris: OECD.
- Olsson, T. (1994) (Ed) *Tarbiya: Education and Politics in Islamic Movement in Jordan and Malaysia*. Malmoe: Lund.
- Pakhomow, N. and Touptalov, Y. (1993) *In Search of New Approaches to Basic Education and the Evaluation of Learning Achievement in the last Days of the USSR*. Paris: UNESCO.
- Parlett, M. and Hamilton, D. (1976) Evaluation as illumination. In: D. Tawney (Ed.) *Curriculum Evaluation Today: Trends and Implications*. London: Macmillan Education Ltd.
- Phillips, D. and Kaser, M. (1992) *Education and Economic Change in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Wallingford: Triangle Books.
- Plato (1954) *Plato. The Last Days of Socrates*, Translated by H. Tredennick. London: Penguin.
- Polat, F. (2001) Changing attitudes of school psychologists towards pupils with special educational need in Turkey, *European Journal of Special Education*, 16(1), 55-64.
- Powney, J. and Watts, D. M. (1987) *Interviewing in Educational Research*. London: Routledge & Kegan Paul.

- Pritchard, R. (2002) Was East German education a victim of West German 'colonization after unification'?, *British Association for International and Comparative Education*, 26, 78-91.
- Puurula, A., Neil, S., Vasileiou, L., Husbands, C., Lang, P., Katz, Y., Romi, S., Menezes, I. and Vriens, L. (2001) Teacher and student attitudes to affective education: a European collaborative research project, *Compare*, 31(2), 165-185.
- Reason, P. and Rowan, J. (Eds) (1996) *Human Inquiry: A Sourcebook of New Paradigm Research*. New York: John Wiley & Sons Ltd.
- Report of the Fifth Meeting Held in Kadoma (1991) *Personnel, Information Records and Management Procedures in the National Education System of Zimbabwe*. London: Commonwealth Secretariat.
- Robson, C. (1996) *Real World Research: A Resource for Social Scientists and Practitioner-Researchers*. Oxford: Blackwell.
- Sahim, A. (2001) Religious education in Turkey, *International Journal of Comparative Religious Education and Values*, 13(2), 64-68.
- Sarwar, G. (1984) *Syllabus and Guidelines for Islamic Teaching*. London: The Muslim Educational Trust.
- Savran, S., Tanor, B. and Vassaf, G. (1985) *Out of Order, Turkish Universities and Totalitarianism*. London: Harold Piter.
- Schiefelbein, E. (1985) Educational Research in Latin America. In: J. Nisbet, J. Megarry and S. Nisbet, S. (1985) (Eds.) *World Yearbook of Education 1985: Research Policy and Practice*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Schott, D. and Usher, R. (1999) *Researching Education: Data, Methods and Theory in Educational Enquiry*. London: Cassell.
- Schuster, R. and Ogilvy, J. (1980) *The Emergent Paradigm: Changing Patterns of Thought and Belief. Analytical Report No. 7. Values and Lifestyles Program*, SRI International. Calif: Menlo Park.
- Seddon, T. and Levin, J. (2013) *World Yearbook of Education 2013, Educators, Professionalism and Politics: Global transitions, national spaces, and professional projects*. London: Routledge.
- Sefa Dei, J. (2000) Rethinking the role of Indigenous knowledge in the academy, *International Journal of Inclusive Education*, 4(2), 111-132
- Shaw, M. and Ormstron, M. (2001) Values and vodka: cross-cultural anatomy of an Anglo-Russian educational project, *International Journal of Educational Development*, 21, 119-133.
- Silverman, D. (2000) *Doing Qualitative Research. A Practical Handbook*. London: Sage Publications.
- Sobkin, V. (2000) Education and the problem of social inequality in Russia, *International Journal of Inclusive Education*, 5(2/3), 293-303.
- Stanley, K. R. (1998) *Antarctica*. New York: Bantam Books.
- Steiner-Khamsi, G. and Waldow, F. (2012) *World Yearbook of Education 2012: Policy Borrowing and Lending in Education*. London: Routledge.
- Stromquist, N. (2001) What poverty does to girls' education: the intersection class, gender and policy in Latin America, *Compare*, 31(1), 39-56.
- Taylor, P. and Mulhall, A. (2001) Linking learning environments through agricultural experience – enhancing the learning process in rural primary schools, *International Journal of Educational Development*, 21, 135-148.
- Thomas, W. and Moran, K. (1997) Struggling for Continuity: Ethnic Identities and Language in the United States. In: D. Coulby, J. Gundaara. and C. Jones (1997) (Eds.) *World*

- Yearbook of Education 2001: Intercultural Education*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Tibbitts, F. (2001) Prospects of civics education in transitional democracies: results of an impact study in Romanian classrooms, *Intercultural Education*, 12(1) 28-41.
- Tomlinson, P. (1989) Having it both ways: Hierarchical focusing as research interview method, *British Educational Research Journal*, 15(2), 155-176.
- Urch, G. (1992) *Education In Sub-Saharan Africa*. London: Garland Publishing, Inc.
- van Leeuwen, T. (1999) *Speech, Music, Sound*. London: Macmillan.
- Wah-Wing, L. (2002) Education reform in Taiwan: a search for a «national» identity through democratization and Taiwanisation, *British Association for International and Comparative Education*, 34, 23-34.
- Watson, K. (1981) Changing Policies Toward the Education of Minority Groups in China. In: J. Megarry, S. Nisbet and E. Hoyle (1981) (Eds.) *World Yearbook of Education 1981: Education of Minorities*. New York: Kogan Page Limited and Contributors.
- Webber, S. (2000) *School, Reform and Society in the New Russia*. London: Macmillan Press Ltd.
- Westbuty, I., Horman, S. and Riquarts, K. (2000) *Teaching and Reflective Practice: the German Didactic Tradition*. London: Lawrence Erlbaum.
- Woodrow, D. (2001) Cultural determination of curricula, theories and practices, *Pedagogy, Culture and Society*, 9(1), 21-28.
- Yates, L. and Grumet, M. (2011) *World Yearbook of Education 2011, Curriculum in Today's World: Configuring Knowledge, Identities, Work and Politics*. London: Routledge.
- Zaim, S., Dinger, N. and Tug, S. (1985) *Survey of Muslim Education*. London: The Islamic Academy.

Παραπομπές στην Ελληνική Γλώσσα

- Barthes, R. (1988) *Εικόνα – Μουσική – Κείμενο*. (μτφρ. Γ. Σπανός). Αθήνα: Πλέθρον.
- Barthes, R. (2002) *Ο Φωτεινός Θάλαμος*. Αθήνα: Ράππα.
- Benjamin, W. (1978) *Το Έργο Τέχνης την Εποχή της Τεχνικής Αναπαραγωγικότητάς του*. (μτφρ. Δ. Κούρτοβικ). Αθήνα: Κάλβος.
- Freund, G. (1996) *Φωτογραφία και Κοινωνία*. (μτφρ. Ε. Μαυροειδή). Αθήνα: ΦΩΤΟΓράφος.
- Gombrich, E. (1998) *Το Χρονικό της Τέχνης*. (μτφρ. Λ. Κασδαγλή). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- <http://youtu.be/oNNp90bD8YM> (Ταξίδι στην Ανταρκτική, βίντεο 55 λεπτών).
- http://youtu.be/m7_1NtDZds8 (Ταξίδι στα Νησιά Φώκλαντ, βίντεο 15 λεπτών).
- <http://youtu.be/ouE7IyAmObA> (Εκθεση Φωτογραφίας: «Σύνορα 6 υπο-ενότητες»).
- <http://youtu.be/wnOUNXtu2DU> (Εκθεση Φωτογραφίας: «Σύνορα στη Φάλαινα-Γη»).
- http://youtu.be/6oQA8Dy_6-M (Εκθεση Φωτογραφίας: «Η Αφρική μας 11.000 Χιλιόμετρα Οδικώς»).
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2005) *Ο Μεταφορικός Λόγος. Ο Ρόλος της Μεταφοράς στην Καθημερινή μας Ζωή* (μτφρ. Ο. Καλοεμνίδου). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Levi-Strauss, C. (1979) *Θλιβεροί Τροπικοί*. (μτφρ. Β. Λούβρου). Αθήνα: Χατζηνικολή.
- Marcuse, H. (1978) *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος, Β' Έκδοση*. (μτφρ. Μ. Λυκούδη). Αθήνα: Παπαζήση.
- Μακρυνιώτη, Δ. (1999) Η γλώσσα των δικαιωμάτων στην εκπαίδευση: μια πρώτη συζήτηση, *Virtual School, The sciences of Education Online*, 2 (1). <http://www.auth.gr/virtualschool/2.1/TheoryResearch/MakryniotiDiscourse.html>.

- Soderquist – Kiskira, M. (2001) Η κρατική εκπαίδευση στη Σουηδία: Μερικά θέματα επικαιρότητας στο κατώφλι της τρίτης χιλιετίας, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 121, 111-115.
- Sontag, S. (1993) *Περί Φωτογραφίας*. (μτφρ. Η. Παπαϊωάννου). Αθήνα: ΦΩΤΟΓΡΑΦΟΣ.
- Sontag, S. (2003) *Παρατηρώντας τον Πόνο των Άλλων*. (μτφρ. Σ. Βελέντζας). Αθήνα: Scripta.
- Αλιμπράντη – Μαράτου, Λ. (2002) *Διακρατικός Οδηγός για τη Μονογονεϊκότητα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Δάμιαλη Σ., Μουρτζίνου Ε., και Πολύζου Δ. (1999) Παιδιά σε ανάγκη, *Virtual School, The sciences of Education Online*, 1(4).
- Ελύτης, Ε. (1991) *Τα Δημόσια και τα Ιδιωτικά*. Αθήνα: Εκδ. Ίκαρος.
- Ελύτης, Ο. (1995) *Εν Λευκώ, Τέταρτη Έκδοση*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Καλτσούνη-Νόβα, Χ. και Γιώτη, Α. (2002) Στάσεις και απόψεις των εκπαιδευτικών για την προοπτική της εκπαίδευσης στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης Περιεχόμενο σπουδών και ευρωπαϊκή ταυτότητα, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 126, 91-102.
- Κιλαπάν, Λ. (2003) *Η Ελληνική καταγωγή των Αραουκανών της Χιλής*, Μετ. Γ. Λαθύρης. Αθήνα: Ηλιοδρόμιον.
- Κιουρτσάκης, Γ. (2008) Μιχαήλ Μπαχτίν, η Φωνή που έρχεται: Από την Προσωπική Συνομιλία στον Διάλογο με τον Κόσμο. Στο Πουρκός, Μ. (επιμ.) (2008) *Προοπτικές και Όρια της Διαλογικότητας στον Μιχαήλ Μπαχτίν, Τόμος 1*. Κρήτη: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Κόντογλου, Φ. (1989) *Αδάμαστες Ψυχές*, 6^η Έκδοση. Αθήνα: Εκδ. Αστήρ.
- Κούντερα, Μ. (1983) *Η Αβάσταχτη Ελαφρότητα του Είναι*, Μετ. Κ. Δασκαλάκη. Αθήνα: Εκδ. Εστία.
- Κουτάντος, Δ. (2001) Η πολιτισμική ταυτότητα και ο πλούτος των μαθητών στα Ελληνικά σχολεία της Μεγάλης Βρετανίας, *Θέματα Ειδικής Αγωγής*, 14, 88-93.
- Κουτάντος, Δ. (2005) *Η Εκπαίδευση Παιδιών και Νέων με Μειωμένη Όραση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κουτάντος, Δ. (2006) Εκπαιδευτική προσέγγιση του Ολοκαυτώματος: Προσωπικές ιστορίες, στερεότυπα, προπαγάνδα, κοινωνική διάκριση (Σεμινάριο σε Σλοβενία και Ισραήλ), www.eduportal.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=133, 29 Ιουλίου 2006.
- Κουτάντος, Δ. (2006) Πρόγραμμα ARION: Καινοτομίες στη Σουηδική εκπαίδευση και η προβολή αντι-ρατσιστικών ταινιών στα σχολεία (Σεμινάριο στη Σουηδία), www.eduportal.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=149, 2 Νοεμβρίου 2006.
- Κουτάντος, Δ. (2007) Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στη Βραζιλία, *e-yliko.sch.gr*, <http://www.eduportal.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=225>, 7 November 2007.
- Κουτάντος, Δ. (2009) Οικουμενικές γλωσσικές διαδρομές Δυτικότερα της δύσης, <http://www.eduportal.gr/modules.php?name=News&file=article&sid=307>, 14 Απριλίου 2009, στην ελληνική και πορτογαλική γλώσσα.
- Κουτάντος, Δ. (2009) Οικουμενικές γλωσσικές διαδρομές: Η δεύτερη συνάντηση της ελληνικής με την πορτογαλική γλώσσα, *Εκπαιδευτική Πύλη e-yliko.sch.gr*, http://www.eduportal.gr/files/bigf/arthro_main.pdf, 14 Απριλίου 2009, στην ελληνική και πορτογαλική γλώσσα.
- Κουτάντος, Δ. (2010) Έκθεση Φωτογραφίας, Η Αφρικής μας 11.000 χιλιόμετρα οδικώς, *Εφημερίδα Ρεθμνιώτικα Νέα*, Αρ. Φύλλου 10.388, σελ. 11. (www.rethnea.gr/news/index.php?mact=News,cntnt01,detail,0&cntnt01articleid=15196&cntnt01origid=15&cntnt01returnid=39).

- Κουτάντος, Δ. (2011) *Ο Άνθρωπος που Μεγαλώνει Μέσα μας*, www.eduportal.gr/index.php/articles/paidagogika/264-maninside, 16 Σεπτεμβρίου 2011.
- Κουτάντος, Δ. (2012) Έκθεση Φωτογραφίας για την Αφρική στο Ρέθυμνο με αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας σε ορφανοτροφείο για AIDS στην Ουγκάντα, Εκπαιδευτική Πύλη Eduportal, <http://www.eduportal.gr/index.php/articles/paidagogika/283-photo-africa-krhth>, 8 Ιανουαρίου 2012.
- Μαρκές, Γ. Γ. (1982) *Εκατό Χρόνια Μοναξιά*, Μετ. Κ. Σωτηριάδου – Μπαράχας. Αθήνα: Εκδ. Λιβάνη.
- Ντοστογιέφσκι, Φ. (2006) *Το Υπόγειο* (μτφρ. Γιώργης Σημηριώτης). Αθήνα: Ελευθεροτυπία.
- Πουρκός, Μ. & Κατσαρού Ε. (επιμ.) (2011) *Βίωμα, Μεταφορά και Πολυτροπικότητα. Εφαρμογές στην Επικοινωνία, την Εκπαίδευση, τη Μάθηση και τη Γνώση*. Αθήνα: Νησίδες.
- Πουρκός, Μ. (2011) *Δυνατότητες και Όρια των Βασισμένων στην Τέχνη Ποιοτικών Μεθοδολογιών: Διευρύνοντας τις Προοπτικές στον Ερευνητικό Σχεδιασμό, Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο στις 25, 26, 27 Νοεμβρίου 2011*. Σχολή Επιστημών της Αγωγής, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Ταρί, Α. (2003) *Η Σύγκρουση των Φονταμενταλιστών - Σταυροφορίες, Τζιχάντ και Νεωτερικότητα*, Μετ. Σ. Μιχαήλ. Αθήνα: Εκδ. Άγρα.
- Ταρκόφσκι, Α. (1987) *Σμιλεύοντας με το Χρόνο*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Τάσης, Θ. (2007) *Καστοριάδης: Μια Φιλοσοφία της Αυτονομίας*. Αθήνα: Ευρασία.
- Τούντας, Γ. (2000) Κοινωνικές ανισότητες στην υγεία, *Αρχ. Ελλ. Ιατρ.*, 17(4), 351-354.
- Τσάνγκ, Γ. (1998) *Αγριόκυκνοι – Τρεις κόρες της Κίνας*, Μετ. Κ. Καρούση. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
- Φραντζή, Π. και Φωτεινός, Δ. (2001α) Εκπαιδευτικά συστήματα: Αιγύπτου, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 118, 80-88.
- Φραντζή, Π. και Φωτεινός, Δ. (2001β) Εκπαιδευτικά συστήματα: Ελλάδα Αγγλίας, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 117, 82-95.
- Φραντζή, Π. και Φωτεινός, Δ. (2001γ) Εκπαιδευτικά συστήματα: Ισπανίας, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 119, 103-114.
- Χατζησαββίδης, Σ. (2003α) Η Διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας στο Πλαίσιο των Πολυγραμματισμών, *Φιλολογός* 113, σ. 405-414.
- Χατζησαββίδης, Σ. (2003β) *Πολυγραμματισμοί και Διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας του Α.Π.Θ. Η γλώσσα και η διδασκαλία της. Αφιερωματικός τόμος*. Φλώρινα: Βιβλιολογεΐον, σ. 189-196.
- Χατζησαββίδης, Σ. (2011) Η πολυτροπικότητα στη σύγχρονη εγγράμματη κοινωνία ως προϊόν μεταφοράς του βιώματος: προς μια νέα μορφή λόγου. Στους Πουρκός, Μ. & Κατσαρού Ε. (επιμ.) (2011) *Βίωμα, Μεταφορά και Πολυτροπικότητα. Εφαρμογές στην Επικοινωνία, την Εκπαίδευση, τη Μάθηση και τη Γνώση*. Αθήνα: Νησίδες.
- Χικμέτ, Ν. (1987) *Ο Νεκρός της Πλατείας Μπενιαζίτ*, Μετ. Τ. Ιορδάνογλου. Αθήνα: Ελληνικές Εκδόσεις.
- Χοντολίδου, Ε. (1999), Εισαγωγή στην Έννοια της Πολυτροπικότητας, *Γλωσσικός Υπολογιστής, Περιοδική Έκδοση του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας για τη Γλώσσα και τη Γλωσσική Αγωγή*, Θεσσαλονίκη, τόμος 1, τεύχος 1, 115-117.